

БУЗА РАДОВИЋ

РАЗВРШЈЕ

— Нека сећања на покретање овог часописа „за савремени уметнички и социјални живот“ у Никшићу 1932. године —

Тридесетих година овог столећа Никшић је био један од најзначајнијих наших мањих градова што се тиче културног и јавног живота. Можда и најзначајнији, после наших већих културних центара, Београда, Загреба, Љубљане, Новог Сада.

Никшић је у то време имао, поред других културних установа и друштава, и две штампарије, две књижаре које су се повремено бавиле и издавачким послом, Књижара Радојичић и Књижара Браће Каваја. Нарочито ова последња. Њена издавачка делатност, иако не велика, заслуживала би макар и мању студију.

За ствар о којој ће овде бити речи, од нарочитог значаја била је „Слободна мисао“. Овај недељни лист, познат и цењен и ван своје завичајне крајине, имао је и своју штампарију, што је власнику овога листа и штампарије омогућавало да сем тих новина штампа повремено и друге ствари, књиге и часописе.

Створити и имати такве услове за овакву врсту делатности у једном мањем месту није била мала ствар. Подухватити се таквог посла и успешно га обављати у току дугог времена могао је само човек с истинским културним и уметничким побудама, са живом и јаким свешћу о потреби онога што предузима и ради, у чему је главни улог представљало једно шире схватање како самог носиоца тог посла, тако и средине у којој се то збивало.

Све то омогућавала је, као што је малочас речено, једна средина какав је био тадашњи Никшић. Човек тих крајева, својом бистрином и својим другим врло позитивним особинама, уочљивије је искакао, тако је било бар онда, испред већег броја наших других крајева. Ту је, тридесетих година, живео и знатан број правих интелектуалаца и људи ширих схватања, од звања учитеља, па до професора, адвоката, лекара и других сличних зани-

мања. Поред тих старијих генерација оваквих људи, све више се осећало и присуство младих већ свршених студената или оних који су још били на студијама, пре свега студената са Београдског универзитета.

Гимназија у Никшићу заузимала је у том погледу засебно место. Она је била и најбројнији скуп таквих људи. Кад то кажем мислим при томе колико на професоре, толико и на ученике те школе.

За младог човека, као што је био писац ових редова, који је тек завршио своје универзитетске студије, није било, нити је и данас, свеједно где ће, у каквом месту и у каквој средини добити своје прво запослење.

У тој гимназији где је директор био Никола Кеслер, добар и племенит човек, једном новајлији и дошљаку (тако се онда говорило за сваког који није рођен у одређеном крају), није требало дуго времена па да као наставник виших разреда види колико је та омладина, по природи, била бистра, обдарена, радознала и вољна да што више чује и што више научи од сваког и од свачега што ју је могло подстаћи да нешто ново научи. Таква свакодневна школска аудиторација био је и за таквог наставника подстицај да ни он не остане на оном што је као знање и стручну спрему донео са универзитета.

Професорски колегијум био је такав да знатној већини није сметало друкчије, слободније и напредније мишљење од оног које су они имали.

Већину наставника гимназије чинили су људи из Црне Горе, али је међу њима било и дошљака из Србије, Далмације и Словеначке. Кроз кратко време сви су се они могли — што је зависило од њих самих — осећати боље него тамо одакле су дошли. Појединци с друкчијим, конзервативнијим и назаднијим схватањима и расположењима него што је било код већине, у колико је таквих појединаца било и међу ученицима и међу наставницима, нису могли знатније деловати на то опште расположење пре свега младих генерација против диктатуре Пере Живковића и против друштвеног јавног живота у то време.

То довољно потврђује и штрајк ученика гимназије који је у то време избио.

У том Никшићу, могло се закључити и по ономе што је већ напред речено, није било ускогрудости, нити се наилазило на неку затвореност. Човек је цењем и приман пре свега према ономе што он јест, а не по томе одакле је.

Жељу, идеју за покретање неког листа писац ових сећања понео је још из Београда, из студентских дана. Нас неколико студената који су се определили за рад на књижевности и који су већ били почели објављивати у неким листовима своје младалачке творевине, покренули смо лист који се звао „Књижевне новости“ (од којег до данас, није сачуван ниједан примерак). Штампане једног тако малог листа било је тада врло јефтино.

Сваки члан те мале студентске групе био је истовремено и уредник и сарадник и финансијер тог листа. Штампали смо га у малој штампарији Косте Бојковића која се налазила у (једној) малој старинској згради у некадашњој Поенкареовој, данас Македонској улици; ту где се некада налазила та штампарија још давно пре рата подигнута је велика вишеспратна грађевина. Пред сваки број листа ми смо међу собом прикупљали неку малу своту новца којим се могло платити штампање. Али то није могло дуже трајати и лист је престао да излази.

Ова дигресија, ово сећање на случај из студентских дана може изгледати неоправдана и сувишна. Побуде и разлози за покретање једног часописа биле су далеко од тога да се само испуни једна младалачка жеља. У првом броју „Развршја“ објављен је чланак „Књижевна активност провинције“ из којег се може одређеније видети шта је аутор тада мислио о стању нашег тадашњег књижевног и културног живота, везаног за велике градске центре, као и то шта су и какви су били разлози и побуде да се пође друкчијим путем, да се књижевност и уопште писана реч усмери што више према народу и према свему оном што је захтевао бржи и друкчији друштвени развој.

То се може видети још потпуније у уводној речи, у првом броју „Развршја“, коју сам написао у име уредништва и у којој се говори о побудама и смерницама часописа. Никшић и „Слободна мисао“, лист који је имао и своју штампарију, пружали су могућност за остваривање идеје о покретању једног часописа. Власник и уредник „Слободне мисли“ Стојан Церовић, професор гимназије, један од најистакнутијих тадашњих јавних радника у Црној Гори, човек ширих схватања и културе, прихватио је у целини предлог који му је учињен.

Кад сам му предочио листу писаца које је требало позвати на сарадњу, уз предлог да и он буде један од уредника часописа, он за друштвени део, ја за књижевни, он је то одмах прихватио. Рекао ми је једино то да би било добро, из више разлога на које га је упућивало његово дугогодишње искуство и сам смер часописа, да за уредника друштвеног дела узмемо и Радована Пулевића, угледног и некомпромитованог никшићког адвоката. Тако је и урађено.

Повољна околност, још једна, за остваривање такве идеје била је и чињеница да је у то време пристизао приличан број младих књижевних стваралаца, пре свега из Црне Горе, на чију се сарадњу могло рачунати. Таквих је било и ван Црне Горе. И међу старијом генерацијом било је прилично људи од пера и људи од напреднијих оријентација који су могли бити подршка овом подухвату.

Већ са првим бројем „Развршје“ је наишло на велики одзив. Више се не сећам у коликом је тиражу био штампан тај број. Оно што у овој прилици не би било сувишно споменути то је да

сам кратко време после изласка првог броја добио писмену поруку да се часопис шаље, преко наведене адресе у Бечу, за СССР.

О самом садржају часописа у овој прилици не бих говорио. Сматрам да је у њему од нарочитог значаја за оно време био пре свега књижевни део. Ту су се јавила, скоро без изузетка, само имена младих, напредно оријентисаних књижевника. Међу њима и они чија дела, у стиху или у прози, писана било тих година било доцније, остају као трајна вредност наше књижевне историје.

Црна Гора ни у то време, ни знатно пре тих тридесетих година овог столећа, није била без листова и часописа, почињући од 1871 године (лист „Црногорац“), па до тих дана. Међу њима је било и листова са декларисаном социјалистичком оријентацијом.

„Развршје“ је лепо прихваћено од стране напредније оријентисаних кругова и од стране омладине. Могло би се рећи да је у овом провинцијском граду створено једно духовно огњиште са којег су засијале нове ватре које су могле да осветле другом светлосту тадашњу нашу друштвену стварност, да подстакну нове кресове који би указивали на путеве нових, друкчијих окупљања стваралачких и уопште друштвених снага. Додајмо да је тај лист запамћен и по томе што су ту први пут у нашој књижевној историји и критици скинути ореоли са неких до тада неприкосновених схватања и величина. (негативна оцена књиге „Благо цара Радована“ Јована Дучића и његове поезије.)

Појава „Развршја“ изазвала је убрзо и полемике. У тим полемикама преко штампе учествовали су и неки од најзначајнијих млађих сарадника часописа. У тој полемици, која се морала тицати и мене као уредника, ја нисам учествовао. Не зато што сам као „државни чиновник“ морао ћутати, већ зато што ми је аутор тих напада на наш часопис изазивао сумњу у томе да ли је баш он тај човек који је позван да даје лекције другима у погледу неке идеолошке исправности. Доцније, ратно време показало је да је таква сумња била оправдана.

Детаљније улажење у садржину прва два броја „Развршја“ чији сам ја био уредник, што није ни сврха овог текста, захтевало би више и времена и простора него што је у овом случају неопходно.

Како је тај часопис постао прилична реткост и за велике библиотеке, било би добро кад би се урадила библиографија радова објављених у три броја „Развршја“, а толико их је свега успело да изађе из штампарије. Том приликом било би потребно разрешити псеудониме и друге ознаке (почетна слова и сл.) којим су нарочито прикази књига чешће потписивани.¹

Неколико речи још о самом имену овог часописа.

¹ Да одмах помогнем бар у једном случају тих разрешавања: један свој текст приповедачког карактера ја сам потписао са М. Косматица.

Неки „добронамерни“ појединци, а таквих није било мало некада у нашем крају, говорили су да сам ја то име дао часопису по месту Развршју које се налази изнад Мојковга где су се збили тешки окршаји у гласовитој Мојковачкој битци Првог светског рата, где је погинуо и мој отац, што, разуме се, није тачно.

Сама реч р а з в р ш ј е казује следеће: кад се с једног стога садеведеног сена скине врх, кад се тај стог р а з в р ш и, тек онда се може видети шта стог садржи.

Такво име дато је часопису с намером да се већ самим називом часописа означи и смер, и разлог његовог покретања. Онако као што се може видети какво се сено налази у неком стогу само онда ако се тај стог разврши и покаже његова средина, тако исто и часопис полази од тога да открије са тадашње наше стварности оно што ту друштвену суштину прикрива и да прикаже читаоцу бар део онога што је било неопходно критиковати и мењати у томе друштву.

Пошто је „Развршје“, као што је већ речено, постало ретко и за веће библиотеке, сматрам да неће бити сувишно за данашњег, поготову млађег читаоца да овде пренесемо непромењено уводну реч у првом броју часописа.

Та уводна реч објављена је под насловом „На развршју“ како следује:

„Не програмски чланак, нити какав манифест, но један крик нужности као последица незадовољства, била би наша уводна ријеч. Отварамо врата животу да он груне у наше савјести, у наше петрифициране навике, окамењену инертност и малодушност са свом тежином и наметљивошћу својих безбројних питања и проблема који траже своје решење под једним неизбјежним императивом будућности.

Наш културни и јавни живот уведен је у стерилност, у плићак лажно постављених питања и односа који су, хроничношћу једне примитивистичке заблуде, убијали сваку животност, затварали сваки пут за напредак, онемогућавали сваку основу онога што има да дође као спас и избављење. Осредње тумачење прошлости замјењивало је концепцију будућности и са лажним паролама кратковидо се прелазило преко најосновнијих питања садашњице.

„Постоји пуна догађајна узрочност да се бар данас, згрчени у овим плисурама, ван великих културних центара, кад се осјећа општа пољуљаност у свијетлу, јављамо да поставимо питање свих општих догађаја са гледишта непосредне везе са широким народним слојевима, међу којима се ови догађаји драстично манифестују. Ми имамо предности и смјелости за једну дубљу и садржајнију вјеру сутрашњице. Јер сматрамо да непосредна веза и стални контакт са здравим народним масама рађају једино праве

смјернице по којима има да се управља његов живот. Истина, наша бразда није широка колико бисмо жељели, али та суженост мора значити ипак једну потребну припрему, један бољитак.

„Вјерујући да интегритет данашњих појава у свијету поставља узрочност за тражење друкчијих путева у будућност, ми тражимо једну књижевност која ће бити стварна, свестрана, обухватна реакција човјекова на живот, као такав, и једну политику, економију, социологију или како се то већ зове, која ће бити енергетика живота, моћна да у нашој неразвијеној средини развије колективнију свијест, одгоји и среди појмове и схватања, подвуче неправилности и поправи односе за наше брже и правилније културно и економско развиће. За такву сврху број јавних радника никада није велики. Само, за освајање свога мјеста треба припреме, борбе, пожртвовања. Назад се нема куда, остати овако значи затворити очи пред животом. Мора се ићи напријед. Нашем културном, јавном изражају досад, уколико га је уопште било, недостајало је истинитости, ширине, срећености, линије, перманентности. Једно далекометније гледање напријед, један садржајнији пресјек самих себе. Доста нам је историје. Ако већ ништа из ње нијесмо могли научити, нека наши напори остану бар као оправдање садашњости, као једно прегалаштво савјести и снага за својим унутрашњим и спољашњим ослобођењем.

„Са овог развршја перспектива, појмова, знања, морала и свега и у овом најкритичнијем моменту, ипак се може наћи једна здравија подлога и темељитији правац којим се имају кретати оне смјернице које широке народне масе, као основна друштвена подлога, саме својим животом као постулат друштвеног опстанка означавају.

„То су углавном побуде због којих узимамо ријеч. Уосталом, иако нијесмо изнијели конкретно наш програм, ми нијесмо без опредељености јер налазимо да је умјесније да тај програм дјелом покажемо. Садашњост која увијек носи лик будућности гони нас да то учинимо. — У р е д н и ш т в о.“²

О неким хонорарима за објављене прилоге или за уређивање није се ни помишљало. Највећи део послова у вези с рукописима и са штампаријом обављао сам ја сам. И то сам чинио са задовољством. Том задовољству велики део доприносио је онај мали број графичких радника у штампарији. Све што се тичало „Развршја“ они су узимали као нешто своје. И до данас ми је у најпријатнијем сећању остао један од тих радника, Јанко Церовић.

² Пре неколико година београдски лист „Књижевне новине“ објавио је изјаву једног нашег познатог песника да је он написао овај уводник за први број „Развршја“, што није тачно.

Мој труд и моје старање око „Развршја“ завршили су се с његовим другим бројем. Био сам отеран из Никшића. Благодарехи заузимању мојих професора са факултета нисам био отпуштен из службе, него, за казну, само премештен за Љубљану.

Đuza Radović

RAZVRŠJE

Summary

On the fiftieth anniversary of the journal »Razvršje« the author reports some memories on starting of this journal »for contemporary artistic and social life« in Nikšić in 1932.

The author tells about the social circumstances of that time, and especially about the young generation which appears as an advocate of progressive tendencies in social life. The journal »Razvršje« gathered the associates from the rows of progressively oriented authors, and it was well accepted by more progressive social strata, and particularly by the youth.

The author quotes the introductory word »On razvršje« on the whole in order to enable forming a more realistic judgement on character and programme orientation of this journal which, after third issue, was forbidden by the authorities of that time, and his chief editor (for the literature), as ideologically erroneous, was punished by removing from that place.

So, a spiritual heart, illuminating the social reality of that time, was created in one provincial place.

